

DROMCA FOLKLORI TURK NGA GJILANI

Qysh në vitin 1954 kam pas shenuar disa të ashtuquajtura, në gjuhën turke, martifalle (formula të fallit) dhe disa bilmexhe (gjë-gjëza). Martifalli është një lloj qitje falli se ç'fat kanë për të pësuar beqarë dhe beqarët lidhur me martesën, me të dashurin e tyre me të adhruarin, kurse bilmexhet (tr. bilmece) janë gjëgjëza të rendomta, të cilat kultivohen edhe ndër popuj të tjerë. Martifallet dhe bilmexhet i kam mbledhur prej vashave në Gjilan, familjet e të cilave në shtëpi, përveç gjuhës shqipe e flasin edhe gjuhën turke.

Martifallet janë hedhje falli, hedhje zari me anë të shprehjeve apo formulave të caktuara gojore. Këto mund të thuren edhe aty për aty nga ndonjë vashë apo nuse, e cila ka talent për krijime gojore të këtij lloji. Martifallet praktikoheshin në vigjilie të Shën Gjergjit: natën e Sh. Gjergjit ose ditën e kësaj feste popullore të lashtë pagane. Martifallet mund të ushtrohen edhe në raste të tjera si për shembull në tubimet e vashave për ndonjë ditëlindje të shoqeve, për ndonjë fejesë, për festa të ndryshme, në ndeja dhe tubime të tjera, me ç'rast vashat, shpesh edhe nuset e gratë e tjera i bashkohen këtij argëtimi.

Sipas zakonit, martifalli luhet natën e Shën Gjergjit dhe ditën e parë të kësaj feste gjithëpopullore, të cilën në gjuhën turke e quajn Hidrelez. Në vigjilien e Sh. Gjergjit vashat tubohen tek ndonjëra prej shoqeve dhe rrinë në kopsht. Marrin një qyp ose vegsh pak si më të madh, të cilin e mbushin me ujë si deri nga gjysma. Këtë enë me ujë e vëndojnë nën degët e një trandafili të kopshtit dhe në këtë enë secila vashë që dëshiron, fut apo hedh një shenjë të veten, çfarëdo qoft: unazë, sumbull, pullë, gjerdan, qafore, hallkë

dore etj. Secila nga këto sende simbolike, i dedikohet ndonjë vashe a djali, “ia bëjnë nijet”, sipas dëshirës dhe shprehjes së tyre. Këtij qypi me këto shenja brenda i vejnë kapakun sipër dhe atë natë duhet të qëndrojë, respektivisht të buaj në kopsht, nën hijen e trandafililit.

Përveç këtij kanë edhe një zakon tjetër, i cili gjithashtu ka karakter falli. Secila vashë që dëshiron, natyrisht që nuk është e fejuar, duhet të gjejë një gyp apo fytzë me gjatësi 7-8 cm. Në këta gypa i fusin fletët e hudhrave që kanë mbirë e janë rritur deri diku. Pasi t’i fusin fletët e hudhrave në këta gyptha, në anën e sipërme, i presin me gërshtë rrafsh me fytzën. Edhe këto gyptha me hudhra atë natë duhet të lëhen të buajnë në kopsht.

Pas përfundimit të ndejës në kopsht, vashat shpërndahen. Ditën e nesërme, heret, do të thotë ditën e Shën Gjergjit, këto përsëri tubohen po aty që të nxjerrin sendet që i kanë futur në qyp dhe duke i nxjerrur, për secilin sish, shqiptojnë formulën e martifallit. Nxjerrjen e sendeve prej enës e bën njëra nga ato vajza, cilado qoftë. Para se të fillojë t’i nxjerr këto sende nga vegshi, apo qypi, kjo hedh mbi kokë një boshçe të kuqe dhe i afrohet vegshit. Vajzat tjera të tubuara rreth vegshit, secila me radhë, ose ato që dinë më shumë, fillojnë t’i shqiptojnë formulat e martifallit. Sëpari shqiptohet formula dhe pastaj kjo me boshçe të kuqe në kokë nxjerr shenjen, ndërsa ajo që e ka futur atë send simbolik në këtë enë, send të cilin e njëh, tregon se kujt ia ka destinuar, duke ia treguar edhe emrin. Kështu kjo lojë vazhdon përderisa të nxirren të gjitha sendet e hedhura në qyp. Martifallin e shqiptojnë ato vasha apo nuse, të cilat i dinë këto formula ose janë të prira që t’i krijojnë aty për aty.

Pastaj i shikojnë hudhurat që i kanë futur në gyptha dhe konstatojnë se cila hudhër është rritur më shumë dhe ka dalë jashtë, përmbi, gypthit. Besojnë se asaj vashe së cilës i janë rritur më së shumti fletët e hudhrës, asaj më së pari do t’i dalë kismet, do të thotë se ajo do të fejohet e para dhe do të martohet para shoqeve të tjera. Në këtë ceremoni rituale të Shën Gjergjit, pos vashave mund

të marrin pjesë edhe nuset dhe gra të tjera, të cilat dëshirojnë të zbavitën e të kalojnë disa qaste gazmore.

Gjatë ndejës në kopsht, vajzat shtrojnë mbi bar ndonjë shtrojë, si qilim, sexhade, batanie, shilte apo ndonjë send tjetër. Përsa qëndrojnë, në këtë ndejë, në kopsht, zonja e shtëpisë i qeras me ndonjë ëmbëlsirë, gurabi, a gjëra tjera ushqimore që përgatiten enkas për këtë tubim.

Nëse moti është i papërshtatshëm për të qëndruar në kopsht, për shkak të shiut ose ndonjë fryme të fortë, atëherë e marrin qypin dhe shkojnë e hyjnë në një dhomë, ulen mbi minder dhe shilte dhe aty ushtrojnë ceremonialin e martifallit.

Martifalli mund të praktikohet edhe ditëve të rëndomta gjatë ndonjë tubimi të vashave e grave, për festa tjera, për fejesa të vashave apo djemëve si edhe për ndonjë gëzim e aheng tjetër. Mirëpo në këto raste nuk përdoret qypi me ujë dhe as shenjat simbolike që hudheshin në të, por vashat vetëm në vehte e përcaktojnë, e paramendojnë vashën a djalin të cilit ia destinojnë martifallin. Kështu, njëra pyet tjetrën: "*Tutun mi*"? që do të thotë "*A e zure*"?, a e paramendove personin të cilit ia dedikon martifallin, e kjo i përgjigjet pozitivisht. Atëherë njëra shqipton martifallin dhe pas kësaj ajo që ka paramenduar personin të cilit ia ka destinuar, e tregon emrin e tij. Varësisht nga përmbajtja e tyre, vashat qeshin e mahiten në llogari të asaj ose atij, të cilit i është destinuar shenja ose i cili është paramenduar.

Përpos zakonit të hedhjes së martifallit, gjatë ndejave të vashave e nuseve, shtrohen si pyetje e problemthe edhe bilmexhet – gjëgjëzat. Secila vashë ose nuse e cila din këso gjëgjëzash, ua shtrojnë të tjerave dhe cila prej tyre është më mendjemprehtë ia qëllon se çka do me thënë ajo, kurse të tjerat i duartrokasën dhe e lavdrojnë atë që e zbulon këtë bilmexhe.

Në hulumtimet e mia kam vjelur 53 martifalle dhe 36 gjëgjëza. Po sjelli këtu disa shembuj në gjuhën turke, të cilat do të përpiqem edhe t'i përkthej në gjuhën shqipe, ndonse përkthimi i tyre është shumë i vështirë. Njëra vashë e kishte bërë nijet martifallin

për një vashë ose një djalë të caktuar dhe formula shprehëse për ta shqiptuar këtë martifall doli kështu:

Kaleden enişelim, koçlar cibi düğüşelim. Kaldır hanım yaşmagini Bajram celi üpüşelim. (Të zbresim nga kalaja, të ndeshemi si dy desh. Çoje zonjë jashmakun (shaminë), po vjen Bajrami e të puthemi).

Mendilim dir buz cibi, ben cezerim kız cibi, ya alirim o yari, ya patlarım tuz cibi. (Kam mendilin porsi akull, unë ec si vajzë, o do ta marr atë dashnor, o do të pëlças si kokrra e kripës).

Kaleden endim eniş eniş, ceplerim dolli yemiş. Yoladım yarima, yemiş, celsin çendi demiş. (Nga kalaja zbrita dalëngadalë, xhepat i pata përplot pemë. Ia dërgova dashnorit, nuk i hëngri, le të vijë vetë ai kishte thënë).

Pembe papuç toz atar, kız oglana cüz atar. Oğlan cüzden anlamas, hep ne eder kız eder. (Papuça e pembët pluhur lëshon, vasha djalit ia vë syrin. Djali nuk merr vesh nga syri, çdo gjë që bëhet e bën vasha).

Hay daglar ulu daglar, etrafı sulu daglar, bizim bu ayrılmağımız, cün durur bulut aglar. (Hej ju male madhështore, rrethina bjeshkë me ujë, nga kjo ndarje jona, dita ndalet retë qajnë).

Mavi ilik, mor düğme, ne tez cirdin günlüme, her cirdikçe günlüme, kan damladi yüregime. (Rrëfana e kaltër pulla e mavijit, sa shpejt më hyre në gjynilin – zemrën, time, duke hyrë në zemrën time, më piku gjaku në barkun tim)

Ak bunarin taşçazi, üter sabah kuşçazi, yakti yandirdi beni, su komşının kızçazi. (I bardh guri i bunarit, këndon zogthi i mëngjezit, më ndezi e më dogji kjo çupëza e fqinjit).

Në vazhdim, sa për të parë si duken këto gjëgjëza turke, po sjelli disa shembuj sa për ilustrim.

Dogar büyük, ülür ufak. (I madh lind, i vogël vdes – qiriu).

Dört kardeş, biri birini kovalar tutamas. (Katër vëllezër, njëri-tjetrin ndjekin e s'mund e zënë dot – katër rrotat e qerres).

Allah yapar yapısını, bıçak açar kapisini. (Zoti ndërton ngrehinën, brisku ia çel portën – shalqini).

Ni iligi ni camigi, ortasinda bir deligi. (As ka dej, as ka eshtra, në mes ka një vrimë – çerepi).

Yaş cirir, kuri çikar (Hyn e lagët del e terur – buka).

Bir fuçim var, dört dilim pejnir sigar. (Kam një fuçi që zë katër flegra djathë – arra)

Në vazhdim do të sjelli të gjitha martifallet dhe bilmexhet që kam shenuar dhe po e theksoj se i kam shenuar në të folmen turke popullore të Gjilanit, përkatsisht të Kosovës e cila dallon nga gjuha turke që flitet në Turqi. Me këtë rast unë i jam përmbajtur rregullave të përcaktuara me kritere shkencore që vlejnë për vjeljen e lëndës folklorike, që këtu nënkupton ruajtjen e dialektit ose të folmes origjinal të treguesit.

M a r t i f a l l e t

1 - Martifalim martifal, çime düştü bu fal.

2 - Martifal başi mi sin, cevahir taşı mi sin. Verdigim emaneti, cepinde taşımisin.

3 - Elimî sürdin zejtine, zejtinin dürisine ben gönül vermisim sultanin birisine.

4 - Aynai attim çaira, şefki durdu çaira, işitsin beyler, agalar, isin dundi hayira.

5 - Yüzüğimin al tasi, güzügür dayler başi, su yarimin helal kaşı, eretirir dagi, taşı.

6 - Mendilimdir buz cibi, ben cezerim kız cibi, ya alırım o yari, ya patlarım tuz cibi.

7 - Çeten bezi ellidir, ellisida bellidir, cizli asik sevenin, cuzlerinden bellidir.

8 - Yeşil mangalda ateş, yetiş sevdiğim yetiş. Benden gayri yar seversin, sardığım cece tutuş.

9 - Kaleden endim eniş eniş, ceplerim doli yemiş. Yoladım yarima, yememiş, celsin çendi demiş.

10 - Kalenin ardında im, gecenin derdinde im. Herçes tatlı uykısında, ben yarimin derdinde im.

11 - Merdivenim merdiven, merdivenin kirk ayak, kirkina vurdun dayak. Bilseydim çi yarım celir koşuşurım yanlayak.

12 - Portokalim portokal, portokali çim kokar, benim ne var bir nazlı yarım, altın kafesden bakar.

13 - Çeremid dizisi cezerim, altın dizi dizerim, benim yarım varıçe, niçin yalınız cezerim.

14 - Hay çin çini, çin çini, upeyim agzını için. Nerde idin dun aksam, koyunumun cuvercini.

15 - Ak anteri ilmeden, leçelendi ciymeden. Sana cunul vermisin onbeşine cirmeden.

16 - Çesme akar lüle lüle, agam celir cüle cüle, Süt mavi mendil elinde, biyiklerini sile sile.

17 - Kaleden endim bucün, elimde altın cügüm. Sorarsiniz yarimi, ni dün cürdim ni bucün.

18 - Kaleden eniselim, koçlar cibi düğüşelim. Kaldır hanım yaşmagini, Bayramceli üpüşelim.

19- Şu dallar olmayaydı, çiçeği solmayaydı. Ölüm Allahın emri, diri ayrılmak olmayaydı.

20 - Felicen estim ocak ocak, cul topladım kucak kucak. Herçesin cül açmış, benim heniz tomrucak.

21 - Karanfil kater oldi, hasretlik yeter oldi. Ülüm Allahın emri, diri ayrılmak olmayaydı.

22 - Alçacık çirez dalı, duşenmiş yeşil hali. Ya Muhammed ya Ali, sen kavuştı iki yarı.

23 - Dut yaprağı utrak utrak,ni dut olur ni yaprak, cel sarılalım, yatalım, duşman yuzune toprak.

24 - Ev ardına degirmen, ben ciderim eglenmem. Sana cunul vermişim, başkasını begenmem.

25 - Çini çini çininde, reçel çini içinde, acami idim bimedim cirdi bişe içime.

26 - Pembe papuç toz atar, kız oglana cüz atar. Oğlan cüzden anlamas, hep ne eder, kız eder.

27 - Kara oğlan koz oynar, hepisile tez oynar, ko desinlar karaım, yadı kızı sarayım.

28 - Pazi pazi paz oynar, su ustune gaz oynar, telli yorgan altina, cuvegile kız oynar.

29- Sandik sandik üstüne, bindim sandik üstüne, denizdeçi cemiler, yurusin bahtim ustune.

30 - Çinde hurma mi sin, cercefte sirma mi sin. Sen utede, ben beride, sen duyarmisin.

31 - Su duvarin akligi, cunulumin fırakligi; ne canima tak etti, su yarimin kirakligi.

32 - Ay degirmi, çüseleri yegirmi, varin sorun kadiya, o yar bana deger mi.

33 - Dutun çüki kurundi, su çüküne yürüdi. Sen ütede, ben beride, yüregimiz çürüdi.

34 - Ak bunarin taşçazi, üter sabah kuşçazi, yakti yandirdi beni, şu komşinin kızçazi.

35 - Cükte yıldız bin tane, sarilmiü mor mintane, nasıl cünul vermeyeyim senin cibi sultana.

36 - Mendilimdir turali, sevdiğimdir burali, çeşma sevdiğim kapım ününden, yüregimdir yarali.

37 - Kahvei pişeririm, telvei tasiririm, bilsaydim çi yarım celir, aklimi şaşiririm.

38 - Kahve piştigi yerde, telve taştigi yerde, cüzel çirkin bakilmas, cünül düştigi yerde.

39 - Hay okam okam cümüştten tokam, çimseden korkmam Allahdir arkam.

40 - Hey daglar ulu daglar, etrafi sulı daglar, bizim bu ayrilmagimiz, cün durur bulut aglar.

41 - Elli mi sin, belli misin, minare boyli mi sin, cünle alem seni sever, altın haymali mi sin.

42 - Kara mafes başında, oyalari kaşında, Allah miradini versin bu cün bir ay basına.

43 - Ay dogar nadir Allah, her ise kadir Allah; ya miradimi ver Allah, ya canimi al Allah.

44 - Kina çiçeği, bahçe çiçeği, degersen yarimi, sallarım biçagi.

45 - Karanfilim süt beyaz, cürüşmedik bütün yaz, hakikatli yarım isen, mektübini durma yaz.

46 - Mavi ilik mor düğme, ne tez cirdin cünlûme. Her cirdikçe cünülme, kan daladı yuregime.

47 - Çinide beş alma, beşi al beşi alma, ezrail colsa canımı al esimi alma.

48 - Ah ne ettim derinden dal oynadı, yerinden nice etmeyeyim derinden, yarım citti elinden.

49 - Incir serdim bir sıra, yarım citti Misira. Elim ayagim kurusun, gitmeisem ardi sıra.

50 - Hay ekleme ekleme, oğlan beni bekleme, seni bana vermesler, küpek cibi bekleme.

51 - Sari sandal toz atar, kız oğlana cüz atar. Oğlan cüzden anlamas, hep ne yapar kız yapar.

52 - Aklar ciymek toz olur, pembe ciymek süz olur, ciy efendim yeşilleri miradimiz tez olur.

53-Fesliden eçtim duvarda, celen ceçen suvarda, yarım küçük ben küçük, ikimizda hovarda.

B i l m e x h e (Bilmeceler) gjëgjëzat

1 - Üç ayakli menteşek, oni bulmeyen hepten esek = *sacak*.

2 - Ananın yayvancesi, babanın sarkancesi = *dübek*.

3 - Ünunde otururum, deligine uydururum = *sandik, anatar*.

4 - Hanim oturur, beg sokar = *çizme*.

5 - İçerisi sulı, dışarisi killi = *şeftali*.

6 - Hep içeri, hep içeri, salte başi dışarı = *baski*.

7 - Dagdan celir hizile, yetmişbir yıldizile = *yıldırım*.

8 - Saridir safran cibi, okunur Kur'an cibi, sevilir can cibi = *beşli*.

9 - Tingir elek, tingir saç, elim hamur kanım aç = *ramazan*.

10 - Hayde hanim yatalım, uzuncigi sokalım, kızilcigi urtelim, kili kita katalım = *kapi, sürme, ateş, çirpikler*.

11 - Altı demir, üstü demir, içinde bir yeşil emir = *pazi pitesi*.

12 - Allah yapar yapisini, bıçak açar kapisini = *karpus*.

- 13 - Kırımızı inek, kara mandanın kiçi yallar = *ates, bakir*.
- 14 - Ni iligi ni cemigi, ortasında bir deligi = *crepula*
- 15 - Mini mini minare, minare üstün kanare, kanare içinde bir oluk, oluk içinde bir balık = *insan*.
- 16 - Kuyrukli kumbare, zaire taşır hambara = *kaşık*.
- 17 - Dört kardaş biri birini kovarlar tutamas = *araba*.
- 18 - Beş kardaş bir bunar açar = *çorap igneleri*.
- 19 - Don içine bir diş durur = *fener, mum*.
- 20 - Ceberik çüpek duvara dayanık = *jastik*.
- 21 - Çingene buti çivide asık = *el tavası*.
- 22 - Minareden düşer kırılmas, suya düşer kırılır = *çagit*.
- 23 - Dogar büyük, üler ufak = *mum*.
- 24 - Var bir çairim hep etrafında ufak curcinalar, ortasında bir büyük = *ay*.
- 25 - Bin yüzine, bin tersine = *çerimidler*.
- 26 - Kuri sokarım, yaş çıkarırım = *kofa*.
- 27 - Bir fuçım var, dört dilim pejnir sigar = *koz, ceviz*.
- 28 - Sari tauk dalda yatır, dal kırılır yere yatır = *ayva*.
- 29 - Yer içine sakallı baba = *prasa, çendane*.
- 30 - Cunle sarkay, ceceile kalkay = *kapirezesi*.
- 31 - Çat çatan ağacı, kırımzi lale klabudan ağacı = *paprika*.
- 32 - Ananim ayvancesi, babanın sarkancesi, kaldır yayvance-si bulursin sarkancei = *hiyar, salata*.
- 33 - Killidir kitlidir, kiçine laikdir = *posteçi*.
- 34 - Yaş cirir, kuri çıkar = *ekmek*.
- 35 - Ev ardına çık çık, ev ününe çık çık = *saçaklar*.
- 36 - Mini mini, mini taşı, beglerin aşı paşı, pişirirsen aş olur, pişirmesin taş olur = *yumurta*.

Dr. Kadri Halimi, Prishtina

Turkish folklore in Gjilan

s u m m a r y

This contribution talks about the so-called martifall (fortune formulas) and riddles in Turkish. Martifalle includes dices presented by expressions or specific oral formulas which can be composed immediately. Martifall is mostly popular on the eve of St. Gorge. Girls gather to their friend birthday parties or in other gatherings. In a pipkin with water all the girls throw some item of theirs such as: button, jewellery, necklace, bracelet, dedicating it to girl or boy. The pipkin is covered with a lid and stays like that one night.

The next day they take all the itens out and say a martifall for each one. In such gatherings they also tell riddles and, the winner is awarded with an applause from the friends present there.